

**И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**
**К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.24.699 Диссертациялык кеңеш

**Кол жазма укугунда
УДК: 81*1(811.512.1+811.111)**

Ногоева Чинаркуль Айтакуновна

**«ЭРКИДИК» КОНЦЕПТИ ЖАНА АНЫН АНГЛИС, ТҮРК
ТИЛДЕРИНДЕ ТҮЮНДУРУЛУШУ**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2024

Диссертациялык иш Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин чет тилдер кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: **Абдуллаев Сайфулла Нурмухамедович,**
филология илимдеринин доктору,
профессор

Расмий оппоненттер: **Джумалиева Гульнура Кабылбековна,**
филология илимдеринин доктору, доцент,
Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин
синхрондук бөлүмүнүн ага окутуучусу
Сагыналиева Гулнара Токторбаевна,
филология илимдеринин кандидаты,
К.Карасаев атындагы Бишкек
мамлекеттик университетинин чет тили
кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме: Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия
Славян университетинин герман
филологиясы кафедрасы.
Дареги:720000, Бишкек ш., Чүй пр., 44

Диссертациялык иш 2024-жылы 29 ноябрда саат 10:00 И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги : 720026, Бишкек ш., Раззаков көч., 51 а.

Диссертацияны онлайн коргоонун идентификациялык коду:

<http://vc.vak.kg/b/102-pct-peh-h5a>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., Раззаков көч., 51 а) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов пр., 27) илимий китепканаларынан ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 28-октябрда 2024-ж. таркатылды.

Д 10.24.699 диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы, ф.и.к., доцент

Джаркинбаева Н.Б.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Заманбап шарттарда лингвистикалык жана этникалык топтор маданияттар аралык байланыш процесстерине барган сайын көбүрөөк аралашууда. Тил жана маданият бул процесстерде бири-бири менен тыгыз байланышта болот. Мындай шартта менталдык-тилдүү бирдиктерин жана маданий тартип изилдөө актуалдуу болуп саналат. Алардын бири катары “Эркиндик” концептиси эсептелет.

Изилдөө темасынын актуалдуулугу төмөнкү факторлор менен шартталган.

“Свобода / Freedom / Эркиндик” концепти учурда дээрлик бардык тил маданияттарында чагылдырылат. Ал өзүнүн динамизмин жана өзгөрүү жөндөмдүүлүгүн, ошондой эле азыркы мезгилдеги тилдердин лингвистикалык жана маданий өз ара аракеттенүү процесстерине катышуусун дайыма көрсөтүп келет. Эмгекте концепцияны чагылдыруунун лексикалык жана фразеологиялык жолдоруна эмес, аз изилденген грамматикалык (синтаксис) жана текст ыкмасын изилдөөгө басым жасалат. Мунун өзү түшүнүктү экспликациялоонун эң туруктуу лингвистикалык механизмдерин ачып берет, анткени грамматика лексикага салыштырмалуу тил системасынын салыштырмалуу консервативдүү деңгээли болуп саналат. Бул жерде белгилүү бир тилдин же тилдердин уникалдуулугун мүнөздөгөн калыптанган үлгүлөр белгиленет.

Азыркы учурда тилдердин уникалдуулугун мүнөздөө зарылдык болуп саналат. Концепцияны сыпаттап териштирүүдө объект, предмет катары конкреттүү негиздеги контексттер, көркөм сөз чеберлеринин чыгармачыл лабораториясы колдонулат. Бул белгилүү бир же башка концепти изилдөөдө типтүү иллюстративдик база катары эсептелинет жана анын маанилүү негизи бар.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү программалар (долбоорлор) менен байланышы. Иш жеке демилге боюнча жүргүзүлүп чет тилдер кафедрасында аткарылды.

Диссертациялык ишибиздин максаты - англис жана түрк тилдеринде эркиндик концептин чагылдыруунун изилдөөгө толук алына элек жолдорун аныктоо.

Изилдөөдө төмөндөгүдөй **конкреттүү милдеттер аткарылды:**

- Коюлган маселе боюнча бул темага ылайык атайын адабияттарды иликтеп чыгуу;
- изилдөөнүн натыйжаларын берүү үчүн концептуалдык жана терминологиялык аппаратты изилдөө жана ыңгайлаштыруу;
- вербалдаштыруунун заманбап ыкмаларын аныктап, эркиндик концептин сыпаттап берүү.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы:

- 1) Англис жана түрк тилдеринин материалдарынын негизинде “Freedom /Эркиндик” концептин туюнтуунун грамматикалык жолдору аныкталды;

2) “Freedom/Эркиндик” концептинин гендердик жана ономастикалык аспектилери илимий негизде талдоого алынды;

3) «Freedom/Эркиндик» концептинин негизинде дүйнөнүн лингвистикалык жана көркөм сүрөттөрү кеңири контекстте ачылып, типтүү иллюстративдик база түшүнүгү киргизилди;

4) Заманбап реалдуулукту эске алуу менен, “Freedom / Эркиндик” концепциясынын мазмунунун экономикалык компонентинин маданияттар аралык трансферинин багыттары белгиленди;

5) Эркиндик концептинин предикативдик туюндурулуш маселелерин англис жана түрк тилдериндеги сүйлөмдөрдүн синтаксистик моделдери аркылуу изилдөөнүн кырдаалдык-окуялык ыкмасы иштелип чыкты.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси эмгектин жыйынтыктарын маданияттар аралык байланыштын жана тилдердин лингвомаданий өз ара аракеттенүүсүнүн негиздерин окутуу практикасында колдонуу мүмкүнчүлүгү менен аныкталат. Ошондой эле моделдик синтаксис боюнча курстарда жана лексикологиянын ономастика бөлүмүндө колдонулуш зарылдыгы бар.

Коргоо үчүн сунушталган негизги жоболор:

1. “Эркиндик” концепти салыштырмалуу динамизмдин жогорку деңгээли менен мүнөздөлөт. Учурда концептин ушул маанидеги иш-аракет аспектисине көңүл бурууга арзыйт. Акыркы он жылдыкта концептин иштешинде олуттуу өзгөрүүлөр байкалып, эркиндиктин экономикалык, адам укуктарынын жана башка аспектилеринин алдыңкы планга көтөрүлүшү байкалат. Бул өзгөчө түрк элдеринин тил маданияттарына мүнөздүү.

2. “Эркиндик” концепти ар кандай каада-салттарда тилдин бардык кыртышында чагылдырылат. Изилдөөгө тартылган тилдерде фразеологизмдер менен макал-лакаптар гана эмес, тилдин кеңири жана туруктуу грамматикалык потенциалы, анын ичинде синтаксистик моделдер кеп ойлонуштуруучу курал жана концептти вербалдаштыруу ыкмасы катары белгиленет. Тил илиминде алар концепт катары эмес, тилдин бирдиги катары каралат. Лингвистикалык белги катары алар салыштырылып жаткан тилдерде форма аспектиси жана мазмун аспектиси жагынан айырмаланат.

3. «Эркиндик» концептинин предикативдик ишке ашырылышы предикаттардын төрт семантикалык тобун жана конкреттүү тилдердин коммуникативдик бирдиктеринин бир катар моделдерин колдонууну камтыйт. Моделдердин мазмуну жалпыланган пропозициялар болуп саналат, аларды синтаксистик концепттер деп атоого болот. Алар жагдайлардын же окуялардын белгилүү класстарынын контекстинде эркиндик темасын билдирет.

4. «Эркиндик» концептисинин түшүнүгүн туюндурууда дүйнөнүн лингвистикалык жана көркөм сүрөттөрүнүн пресуппозициялары белгилүү ролду

ойнойт. Бул мааниде эркиндик темасы негизги тема болгон бир чыгармачыл инсандын мисалынын негизинде концепттин лингвистикалык жана маданий болмушунун кеңири фонунан көңүл бурууга мүмкүндүк берген типтүү иллюстративдик базаны колдонуу негиздүү.

5. «Эркиндик» концептин «сыртка чыгаруунун» жолдору аны гендердик, ономастикалык жана көркөмдүк аспектилерде түшүнүүгө мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Айырмачылыктардын семантикалык жана символикалык-тарыхый өбөлгөлөрү мыйзамдын иштеши катары англо-америкалык тил маданиятында эркиндиктин укуктук идеясы болсо, түрк тилдик маданиятында эзотерикалык компонент басымдуулук кылат. Бул факт каралып жаткан концепттин англис тилинен айырмаланып түрк антропонимдеринде чагылдырылышын аныктайт.

Жеке салымы. Теманы тандоо, материалды чогултуу жана талдоо, атайын адабияттарды изилдөө, библиографияны түзүү, изилдөө натыйжаларын баяндоо автордун өз алдынча ишинин натыйжасы болуп саналат.

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктарын чагылдырган 16 макала жарыяланып, анын ичинен 4 илимий макала Кыргыз Республикасынын журналдарынан, 10 илимий макала РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү басылмаларда, ИФ-0,2 ж.б басылмаларда 2 илимий макала жарык көрдү. Диссертациянын натыйжалары эл аралык илимий конференцияларда сыналган: “Гуманитардык жана табигый илимдердин негизги багыттарында заманбап изилдөөлөр” Эл аралык илимий-практикалык конференция. Казан, 2017; «Поволжьедин ономастикасы» XVI Эл аралык илимий конференция. Ульяновск, 2017; Экрандагы адабият.-Москва, 2018; Эл аралык илимий-практикалык конференция «Тилдик чөйрө жок шартта орус тилин үйрөнүүнүн жана окутуунун лингвомаданий аспекти». Москва, 2018; “Жогорку окуу жайларында чет тилин окутуунун актуалдуу маселелери” V Эл аралык илимий-практикалык конференция. Чебоксары, 2021; XV Эл аралык илимий-практикалык конференция "Азыркы дүйнөдө чет тилдери". - Казань, 2022; Кирилл жана Мефодий окуулары.-М., 2023.

Иш структурасы. Диссертация кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 165 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү теманы тандоону жана анын актуалдуулугун негиздейт; лингвокогнитивдик лингвистикада теманын өнүгүү даражасын мүнөздөйт; маселе формулировкаланат; иштин негизги максаты жана милдеттери; изилдөө материалы мүнөздөлөт; илимий жаңылыгы жана практикалык мааниси көрсөтүлөт; коргоого берилген жоболор берилет.

Биринчи бап «Тил илиминдеги концептерди изилдөө маселелери» деген азыркы тил илиминдеги концептерди изилдөөдөгү маселелер белгиленген.

Биринчи баптын максаты - түшүнүктөр менен байланышкан изилдөөлөрдүн негизги багыттарын жана жоболорун баяндоо.

1.1. Концепт жана анын азыркы тил илиминде изилдениши. Азыркы тил илиминде адистер көп кайрылган түшүнүктөрдүн бири – концепт түшүнүгү. Концепти лингвофилософиялык изилдөөлөрдүн объектиси катары түшүнүүнүн өнүгүшүнө С.А. Аскольдов-Алексеев, Д.С. Лихачев, Ю.С. Степанов, З.Д. Попова, Г.Г. Слышкин, В.И. Карасик сыяктуу жана башка илимпоздор чоң салым кошушкан. Азыркы тил илиминде концептуалдык изилдөөлөр олуттуу орунду ээлейт.

1.2. Дүйнөнүн лингвистикалык сүрөтү. Кандайдыр бир концептти изилдөө маселелери дүйнөнүн лингвистикалык картинасы менен байланышкан. Биздин оюбузча, бул толук негиздүү, анткени концепт түшүнүгүн белгилүү лингвомаданий салтка карата дүйнөнүн лингвистикалык картинасына шилтеме жасоодо борбордук түшүнүк болуп саналат. Дүйнөнүн сүрөтү менталдык фильтринен өткөн образдардын мазмундуу системасы катары чыгат.

Эркиндик концептин мисалында биз динамикалуу жана тез өзгөрүп жаткан заманыбызда кээде бул өңүттө чектеш, ал тургай космополитизмге айланып кеткен патриотизм түшүнүгүнөн улам эркиндик түшүнүгүнө болгон мамилелердин ар кандай түрлөрү жөнүндө сөз кылууга болот. Терең латын тамыры бар болгон англис фразасына кайрылалы.

Where freedom is, there shall my country be. - Эркиндик бар жерде менин өлкөм бар.

Көрсөтүлгөн фраза өзүнүн жалпы семантикасы менен автордун дүйнөсүн, атап айтканда, мекен сыяктуу объектилердин менин өлкөм деген маанидеги картинасын түшүнүүгө алып келет. Бул сөздүн модалдуулугунун, башкача айтканда, сүйлөп жаткан кишинин позициясынын болушунун аркасында жетишилет. Анын үстүнө, субъекттин позициясы объекттердин өздөрү сыяктуу эле реалдуулук. Мындан тышкары, адамдын дүйнөнү чагылдыруусу пассивдүү эмес, активдүү болгондуктан, объекттерге болгон мамиле бул объекттер тарабынан гана түзүлбөстөн, аларды ишмердүүлүк аркылуу өзгөртүүгө да жөндөмдүү. Когнитивдик лингвистикадагы эң маанилүү түшүнүк бул концепт. Азыркы тил илиминде концептти түшүнүүнүн үч негизги ыкмасы бар: лингвистикалык, когнитивдик жана лингвомаданий.

Жашоо образы элдин дүйнө таанымынын негизин түзгөн көптөгөн маданий концепттерди пайда болушун түшүндүрө алат. Ошондуктан негизги түшүнүктөр негизинен этникалык менталитетти түшүндүрөт.

«Мекен» деген сөздү айтканда, англис тилинде сүйлөгөндөр Эркиндик статуясынын образын, шайлоолордун ыңгайсыздыктарын, жайлуу үй очогун (менин үйүм – менин чебим), түрк тилдеринде сүйлөгөндөр, мисалы, кыргыздар Манастын образын, Ала-Тоо тоолорун, комуз, жайлоо, арча, суу булактарды көрүшөт.

Диссертациянын үстүндө иштөө учурунда, ассоциативдик эксперимент жүргүзүүдө, биз америкалык информаторлорго ассоциацияларга байланыштуу ушундай типтеги түз суроо бердик:

What associations, impressions, ideas and images do you have of the word freedom ?

“Эркиндик деген сөз сизде кандай ассоциацияларды, туюнтмаларды, идеяларды жана образдарды жаратат?”(кот.бизд.-Н.Ч.)

Бул сурообузда мындай жооп кайтарышты:

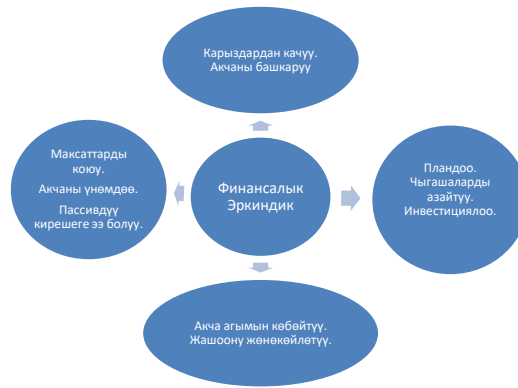
I associate the US Constitution and Declaration of Independence, The Statue of Liberty, American flag, Ellis Island and my own house with freedom.

Мен “Эркиндик” деген сөздү АКШнын Конституциясы жана Эгемендүүлүк Декларациясы, Эркиндик статуясы, Американын желеги, Эллис аралы жана өз үйүм менен байланыштырам- дешти. (кот.бизд.-Н.Ч.)

1.3. «Эркиндик» концептинин динамизми. Адам жана анын дүйнөсү бүтүндөй бир космос. Чыгарманын салыштырма мүнөзү бир нече маданияттар мейкиндигинде концептердин өз ара аракеттенүүсүн түшүнүү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт. Негизи, кеп адамдардын аң-сезиминде көптөгөн идеялар, түшүнүктөр жана концепттер өзгөрүп жаткан азыркы ааламдашуу дүйнөсүндөгү маданияттар аралык процесстер жөнүндө болуп жатат. Биздин оюбузча, бул процесстер өз актуалдуулугунун курч коюлуп жатышы менен айырмаланат жана ачыкка чыгууну жана түшүнүүнү талап кылган белгилүү үлгүлөрдү камтыйт.

Биздин изилдөө аспектибиз изилдөө объектибизге байланыштуу түзмө-түз түзүлгөн материалдарды аныктайт. Атап айтканда, түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде пайда болгон англис тилинен алынган Эркиндик концептинин финансылык аспектинен келип чыккан сөздөр «financial freedom», «financial thermostat», «financial independence», «financial cushion» деген жаңы түшүнүктөр менен концепттерге шартталган. *“Financial freedom” – финансылык эркиндик, “financial thermostat” - финансылык термостат, “financial independence” - финансылык көз карандысыздык, “financial cushion” -каржылык жаздык же кутуча, “healthy finances” - таза каржы, “black market” - кара базар / рыногу* (кара базар – рынокто товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн мыйзамсыз жүгүртүлүшү жагынан көмүскө экономиканын социалдык институту ж.б.

Эгерде “финансылык эркиндикти” ой жүгүртүү үчүн ала турган болсок, анда төмөндөгүдөй аныктаманы келтирсек болот: «Финансылык эркиндик - бул сиздин каржылык максаттарыңызга жетүү жана чыгымдарыңызды жабуу үчүн жетиштүү ресурстарга ээ болгон мамлекет. Бул сиз айлыкка же үзгүлтүксүз кирешеге көз каранды эмессиз жана өзүңүздүн каржыңызды кантип колдонуу боюнча чечимди эркин кабыл ала аласыз дегенди билдирет» (Todd Christensen).

Бул сүрөттө сиз кластер аркылуу адам үчүн финансылык эркиндик кандай экенин даана көрө аласыз. Финансылык эркиндикке жетүү үчүн кандай иш-аракеттердин предикаттары маанилүү ролду ойнойт - максаттарды коюу, акчаны үнөмдөө, пассивдүү кирешеге ээ болуу, карыздардан качуу, акчаны башкаруу, пландоо, чыгашаларды азайтуу, инвестициялоо, акча агымын көбөйтүү, жашоону жөнөкөйлөтүү. Бул биз үчүн «Финансылык термостат» деген кийинки жаңы түшүнүктү айтып берүү кызыктуу болду - бул биздин фантазиябыз үчүн кирешенин жана жыргал жашоонун кайсы деңгээлине татыктуу экени көрүнүп турат.

Эмне үчүн каржылык эркиндик маанилүү? Информаторлордун жоопторун талдоо менен биз, биринчиден, бул дүйнөдөгү ар бир адамга тиешелүү экенин түшүнөбүз; экинчиден, финансылык эркиндик англис жана түрк тилдеринин өз ара байланышын көрсөтөт; үчүнчүдөн, биз предикат ыкмасын колдоно алабыз. Бул түшүнүктөр башка тилдер менен өз ара аракеттенүүдө тилдин берилген тил маданиятынын контекстинде жаңы идеяларды, түшүнүктөрдү, образдарды өзүнүн каражаттары аркылуу кантип иштеп чыгып, туюндуруарын баалоого мүмкүндүк берет. Тил – коомдун мүчөлөрүнүн кандай ой жүгүрткөнүнүн күзгүсү. Концепттерге келсек, алар биринчи кезекте менталдык бирдиктер катары иштешет. Бул жагынан алганда концепттердин бар болушунда динамика барбы, ал тилдерде кандайча чагылдырылганы кызык.

Эркиндик концептинин динамизми сыпаттоого жана түшүнүүгө муктаж болгон сыяктуу эле талашсыз чындык.

Төмөнкү англис макалын карап көрөлү:

The best things in life are free. - Жашоодогу эң жакшы нерселер бекер.

Бул 20-кылымдын башында Бадди Де Силва менен Лью Браундун ырынын аталышынан улам кеңири таралган англис макалы. Макаланын мазмуну адегенде түрк тилдүү окурмандардын кабылдоосунда, англис тилдүү колдонуучулар белгилеген актуалдуулугу жана жөндөмдүүлүгү боюнча айырмаланган эмес. Бирок, базар мамилелерине өтүү менен, өзгөчө биздин доордо текшерүүнүн семантикасы толук ачылып келе атат.

1.4. Концепт лингводидактика, колоронимдер жана идиомалар призмасы аркылуу. Концепт вербалдык жана вербалдык эмес формаларда көрсөтүлүшү мүмкүн. Адат болгондой, концепт – түшүнүк аталышынын статусун алган сөз – тилдик белги, ал аркылуу түшүнүктүн мазмуну толук жана адекваттуу берилет (*Easter -пасха – паска майрамы, faith -вера-ишеним, love-любовь -сүйүү, махабат ж.б.*). Түшүнүктү билдирүүнүн вербалдык эмес каражаты символ, түс схемасы аркылуу көрсөтүлүшү мүмкүн, караңыз: *white – ак.* Дүйнөнүн англис тилиндеги сүрөтүндө бул түс жакшылык, кубаныч жана чынчылдык менен байланышкан.

Black – кара түсү. Бул түс караңгылыкка, өлүмгө, жаман окуяларга байланыштуу. 20-кылымда англисче *black- кара* деген сөз мыйзамсыз иш-аракеттер менен байланышкан. *Black market- кара базар* туюнтмасы түрк тилдерине өткөн, *кара көмүскөдөгү экономика, blackmail-* шантаж – деген сөздөр ушундайча пайда болгон.

Red - Англис тилинде *кызыл түс* кан менен байланыштырылат: *to take somebody red-handed* сөз айкашы "бирөөнү кан колу менен кармоо",

Адамдардын ой жүгүртүүсүндөгү олуттуу өзгөрүүлөр өткөн кылымдын 80-жылдарынын ортосунан тарта байкала баштады. Аларды орус тилинен кирген «перестройка», кыргызча “кайра куруу”, “застой” кыргызча “токтоп калуу”, “гласность” кыргызча “жарыялоо” ж.б. деген сөздөр менен байланыштырышкан. Мына ушул сөздөр жана алардын артында турган маанилер аркылуу эркиндик түшүнүгү жаңыча концептерге ээ боло баштаган. Орус тили аркылуу дүйнөнү жана андагы эркин адамдын ордун кабыл алуунун жаңы жактары пайда болду. Бул негизинен экономикалык жана маданий аспектилерде айрыкча байкалат.

Экинчи бап “Эркиндик” концептин англис жана түрк тилдеринде изилдөөнүн методдору жана методологиясы” деп аталат. Мында иштин методологиясы, методикалык аппараты жана материалдары баяндалып, анын объектиси жана предмети түрк жана англис таануу илиминин өнүгүү контекстинде такталган.

2.1. “Freedom /Эркиндик” концепциясы изилдөө объектиси катары. Биздин изилдөө объектиси – “Эркиндик” концепти. Биздин ишибизде «Эркиндик» концептинин эки түрүн салыштырмалуу көз караштан бөлүп карайбыз.

Атайын темабызга байланыштуу адабияттардан аздыр-көптүр тааныш болгон биринчиси, биз "лексикалык" концепттер деп атаган ар түрдүүлүк. Концептинин экинчи түрү азыраак изилденген жана бул жагынан “Эркиндик” концепти да биз үчүн маанилүү. Кеп адистештирилген лингвистикалык адабияттарда «синтаксистик концептер» деп аталган ар түрдүүлүк жөнүндө болуп жатат (кара Попов ж.б.). Бул жерде концепт “объективдүү”, сүрөт негизде эмес, кырдаалдык, окуяга негизделген концептте изилденет. Бизди эркиндик

жана эркиндиксиз жагдайлар, тагыраак айтканда, мындай кырдаалдардын моделдери, алардын класстары жана түрлөрү кызыктырат.

2.2. Изилдөөнүн предмети жана методдору. Коюлган изилдөөлөрдүн предмети учурга ылайык көз карашы катарына кирет. Иштин темасын экиге бөлүүгө болот. Биринчи бөлүктө эркиндик концепти жана анын түшүнүгү көрсөтүлсө, экинчи бөлүктө концепти англис жана түрк тилдеринде туюндурулушу каралган.

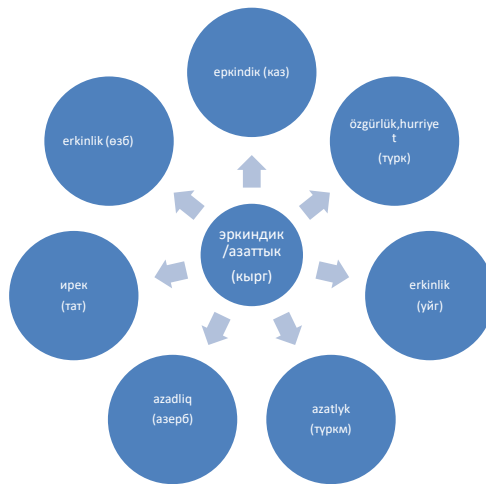
Эркиндик концептинин түшүнүгүнүн болушун англис жана түрк тилдерине колдонулушун карап жатып, биз эң оболу, жалпылык менен айырмачылыкты жөн гана изилдеп калбайлы деген максатты койдук. Биринчиден, биздин кызыкчылыктарыбыз азыркы бириктирүүчү дүйнөнүн шарттарында түшүнүк чөйрөлөрүнүн өз ара аракеттенүү процесстерине байланыштуу болду. Лингвистикалык жана маданий трансфер (өткөрүп берүүсү) түшүнүктөрдүн бир тилдик маданияттан экинчисине өтүшүн камтыйт. Өзүнүн масштабы боюнча мындай процесстерди жергиликтүү, глобалдык жана жеке маданияттар аралык деп бөлүүгө болот. Жергиликтүү процесстер белгилүү бир жер менен чектелет. Мындай процесстерге мисал катары Кыргызстандын шартында алыскы көрүнгөн этностордун кыргыз жана калмактар сыяктуу маданий өз ара аракеттенүүсүн айтсак болот. Алар майрамдарда Караколдун жана ага жакын айылдардын калмактары кыргыз элдик ырларын аткарышарын көрсөтүп турат.

Маданияттар аралык өз ара аракеттенүүнүн глобалдык аспектиси бүгүнкү күндө шексиз. Жеке маданияттар аралык өз ара аракеттешүү деп биз изилдөөнүн көз карашынан алынган тандалган тилдик маданияттардын өз ара аракеттенүү алкагын түшүнөбүз. Демек, биздин учурда англо-америкалык жана түрк тилдик маданияттарынын өз ара байланышы жөнүндө сөз кылууга болот.

2.3. Англис лингвистикасындагы маданияттар аралык коммуникация контекстинде: концептердин баалуулук компонентинин берилиши. Каралып жаткан маселеге карата концептин мазмунунун айрым компоненттерин которуу процесстери негизинен азыркы этапта англис тилинен түрк тилине багыт алууда. Дагы бир маселе, бул процесстер үчүнчү тил, тактап айтканда, азыркы орус тили аркылуу ишке ашат.

2.4 Түркология азыркы этапта: синтаксистин моделдөө жолу жана менталдык бирдиктердин экспрессиясы.

Түрк таануу жаатында жүргүзүлүп жаткан изилдөөлөрдүн негизги максаты түпкүлүгүндө дүйнөнүн жалпы түрк сүрөтүнүн калыптануу жана жашоо мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо болуп саналат. Бул изилдөө перспективасы болуп көрбөгөндөй актуалдуу болуп саналат жана бүгүнкү күндүн талаптарына жооп берет.

Сүрөт 2. Түрк тилдериндеги эркиндиктин лексикалык көрүнүштөрү

Үчүнчү бап “Эркиндик” концептин англис жана түрк тилдериндеги өкүлдөрүн изилдөөнүн натыйжалары жана аларды талкуулоо” үчүнчү бөлүмүндө каралып жаткан түшүнүктү туюнтуунун аз изилденген ыкмаларынын өзгөчөлүктөрү талкууланат.

Киришүү бөлүгү. Белгилүү болгондой, кээ бир түшүнүктөрдү лексикалык көз караштан изилдөөгө арналган заманбап эмгектердин көпчүлүгүндө концептуалдык структуранын үч негизги компоненти айырмаланат. Аларга концептуалдык, образдык жана баалуулук (аксиологиялык) компоненттер кирет. Маданияттар аралык өз ара аракеттенүүнүн динамикалык процесстерин изилдөөнүн максаттарын ишке ашыруу үчүн кийин, биз конкреттүү этникалык аң-сезимдеги концепциянын өзгөчөлүгүн изилдөөдө “Эркиндик” концептинин структурасынын образдык жана аксиологиялык компоненттерине көбүрөөк токтолууга аракет кылдык.

3.1. Концептин концептуалдык өзөгү. Коомдун өнүгүүсүнүн азыркы этабында «эркиндик» концептуалдык компоненти сөздүктөрдө жазылган төмөнкүдөй маанилерди камтыйт: 1) адамдын өзүнүн максаттарына жана кызыкчылыктарына ылайык иш-аракет кылууга жөндөмдүүлүгү - эркиндик -аң-сезимдүү зарылдык; 2) саясий жана экономикалык эзүүнүн жоктугу - түрктөрдөн эркиндик жөнүндө ойлоно башташкан; 3) кулчулуктун жоктугу - крепостной дыйкан өз эркиндигин сатып алуу үчүн акча чогулткан; 4) камакта жаткан адамдын абалы - эркиндигинен ажыратуу; 5) жеке өз алдынчалык - коомдо жашоо жана коомдон эркин болуу мүмкүн эмес; 6) чектөөсүз аракеттенүү мүмкүнчүлүгү - соода эркиндиги; 7) жеңилдик - ал сабакка эркин жана ишенимдүү жооп берди; 8) жөнөкөйлүк - Эркиндик анын кулк-мүнөзүнө жетип, кулк-мүнөзү көрүнүп турду; 9) (оозеки) бош, эч нерсе менен алектенбеген убакыт – Түшкү тамак эс алуу жана эркиндик сааты деп эсептелген [83, б. 165].

Төмөндө англис тилинен алынган мисалдар «Эркиндик» концептинин өзөгүн синтаксистик деп аталган түшүнүктөр аркылуу түшүнүүнү көрсөтүп турат, алардын лингвистикалык туюндуруу техникасы менталдык бирдиктерди көрсөтүүнүн эң эле вербалдаштырылган ыкмасы деп эсептейбиз.

He believes that children have too much freedom these days (inf.)

"Ал бүгүнкү күндө балдар өтө көп эркиндикке ээ болууда деп ойлойт." (информант)

Бул жерде эркиндик концептин сүйлөм модели сыяктуу тилдин негизги бирдигине шилтеме аркылуу айтылат:

{N nom Vf Nnom - (WHO HAS WHAT? КИМДЕ ЭМНЕ БАР)}

She has the freedom to do as she pleases (inf.)

Ал өзү каалагандай кылуу эркиндигине ээ (инф.)

Бул учурда, ошол эле модель тартылган, бирок полипредикативдик билдирүүдө камтылган экинчи мисалда колдонулат.

A political prisoner is fighting for his freedom (inf.)

Саясий туткун өз эркиндиги үчүн күрөшүп жатат (инф.)

{N nom Vf for N nom - (WHO IS FIGHTING FOR WHAT)}

{N nom Vf for N nom - (КИМ ЭМНЕ ҮЧҮН КҮРӨШҮП ЖАТАТ)}

Бул жерде буга чейин дагы бир модель белгиленген, анда биз эркиндиктин синтаксистик түшүнүгүн көрөбүз:

WHO IS FIGHTING FOR WHAT

(КИМ ЭМНЕ ҮЧҮН КҮРӨШҮП ЖАТАТ)

сал. кыргыз тилиндеги мисал:

Азаттыкты эңсешип,

Зарлап жүрөт кайран эл (Малабаев Ж.)

Жогорудагы мисалда тил модели кыргыз тилинде ишке ашырылган

{Nnom Nakk Vf - (КИМ ЭМНЕНИ ЭҢСЕЙТ)}

Эркиндик сүйгөн эл күчү,

Тынчтыкты сактап кала алат (Б. Сарногоев)

Эркиндик түшүнүгү кырдаалдарга багытталган. Мындан тышкары, жагдайлар физикалык дүйнөдөгү окуялар жөнүндө гана эмес, көбүнчө англис тилиндеги сүйлөмдө менталдык мүнөздөгү кырдаалдарга тиешелүү болушу мүмкүн.

Келгиле, бир мисал карап көрөлү:

Freedom— this is the freedom to forget (George Orwell "1984")

"Эркиндик бул унутуу эркиндиги" (Жорж Орвел "1984ж")

Бул жерде сөз инсандын ички эркиндиги жөнүндө болуп жатат. Демек,

эркиндик концептуалдык компоненти өз кезегинде ар түрдүү жана көп кырдуу болушу мүмкүн.

3.2. Образдык жана дүйнөнүн көркөм сүрөтү. Бул параграфта адабият менен киного искусствонун эки оригиналдуу түрү катары кайрылып, эки себептен улам *типтүү иллюстративдик база* катары түрк тилдүү адабияттын өкүлү, эркиндиктин ырчысы Л.Муталлиптин чыгармасын тандап алдык. Биринчиден, бул талашсыз таланттуу калем чеберинин чыгармачылыгы жетиштүү изилдене элек. Экинчиден, акындын чыгармачылык лабораториясынын кеңири контексти азыркы түрк тилдүү тил маданиятынын контекстинде эркиндик концепциясын абдан кооз чагылдырат. Ошондуктан биз анын чыгармачылыгына кеңири тилдик жана маданий контекстте кайрылабыз. Л.Муталлип жараткан образдын контекстинде биз карап жаткан моделдин мазмуну эркиндик менен көз карандылыктын карама-каршылыгы, бир жагынан демилгелүү (чыгармачылык), экинчи жагынан реактивдүү (пассивдүү) турмуштук адамдын коомдогу орду. Р.П. Мусаттын дүйнөнүн көркөм сүрөтү, бир жагынан алганда, анын өнүгүшүнүн конкреттүү мезгилдерине мүнөздүү болгон маданияттын көркөм-эстетикалык символу. Анын образдарынын тышкы экспрессивдүүлүгүнүн артында дүйнө таанымы, руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктары бар социалдык маданий контексттер катылган [87, 2-б.].

3.2.1. Эркиндиктин образы: "Рух (Spirit)" анимациялык тасмасынын мисалында америкалык экран версиясы. Музыкалык коштоо сыяктуу актуалдуу жана изденүүчү фактор менен айкалышып, тигил же бул адабий чыгарманын экрандык варианттары (анын мотивдери) көркөм сөздүн экспрессивдүү мүмкүнчүлүктөрүн абдан толуктап, кээде реципиенттер тарабынан кабыл алуунун жаңы аспектилерин жана кырларын ачат. Чыгармачылыгыбыз англис-түрк агымында салыштырмалуу мүнөзгө ээ болгондуктан, Айтматовдун Гүлсары менен Акбарасы жана алардын татаал тагдырлары менен типологиялык параллелдерди түзүүгө мүмкүнчүлүктү колдон чыгарбай койгон жокпуз. Мындай окшоштукта, биздин божомолубуз боюнча, көркөм түшүнүктөрдүн, атап айтканда, «Эркиндик» көркөм концептисин калыптануу жана чагылдыруу аспектисинде типтүү, ал тургай универсалдуулук катылган болушу мүмкүн. Көркөм концепти, албетте, өзүнүн структурасында жана мазмунунда образдуу компонентти жана менталдык-лингвистикалык семантиканы камтыйт. Эки компонент тең улуттук өзгөчөлүктү да, универсалдуулукту да камтыйт, өзгөчө көркөм чыгармадагы негизги каармандардын көрүнүшү жагынан. Чыныгы жана реалдуу эркиндик – бул биринчи кезекте рухтун эркиндиги. Мындай мотивдерди биздин эмгекте айтылган азыркы түрк тилдүү көркөм басылмалардан соцтармактардан байкоого болот. Бирок Американын кыялынын көз карашы боюнча рух эркиндиги деген эмне? Бул ар бир адамдын өз алдынча жашоого жана сиз туулуп-өскөн жана

жашашы керек болгон табигый чөйрөнүн шарттарынан ырахат алууга укугу. Анткени, бул дүйнөдө күн баарына бирдей тийип турат. Аргымакты кармап, багындыргысы келген Америка армиясынын жоокерлеринин куугунтуктарынан качуу аракети менен тунгуюктан таасирдүү секирүү жана учуу – эркиндикти сүйгөн Рухтун салтанатынын символу. Башкы куугунтуктоочу, эркиндикти сүйгөн Рухтун импульсуна таазим кылган офицер муну моюнга алууга аргасыз болду. Биздин оюбузча, бул эпизоддо эгемендүүлүккө алып келген тарыхый окуяны тааныган жана бул факты менен макулдашып, колониялардын чыгып кетишине жол берген британиялык империя америкалык колониялардын эркиндигин таануу актысы катылган.

3.3. Эркиндик концептинин структурасынын аракеттик аспектиси жана анын акценттик вариациялары. Биз азыркы шарттарда концептин бар болушун трансфармациялоодо эки жалпы тенденциясын белгиледик: социалдык-идеологиялык жана социалдык-экономикалык тенденциялар.

Нарктык жылыштардын биринчи багыты эркиндик идеалдарын кабыл алуунун артыкчылыктарын коомдун руханий жашоосуна карата жеке өзүн өзү ишке ашыруунун артыкчылыктары менен өзгөртүүнү камтыйт.

Экинчи багыт коомдо эркиндик түшүнүгүн которуу жана колдонуунун экстенсивдүү мүнөзү менен мүнөздөлөт. Чындыгында азыркы коом турмуштун экономикалык жагына улам барган сайын күчөгөн тенденция менен мүнөздөлөт. Адам саясатташкан инсандан экономикалык жактан өзүн өзү камсыздаган адамга айланат. Заманбап дүйнө өз ара аракеттенүүчү жана бириктирүүчү дүйнө. Бардык багыттарда жана тармактарда өз ара аракеттенүү процесстери жүрүп жатат. Алар менталдык-лингвистикалык чөйрөгө да тиешелүү. Ошол эле учурда саясий гана эмес, эркиндик концепциясынын иштешинин башка аспектилери да баса белгиленет. Мисалы, азыркы учурда бул адамдардын күндөлүк турмушунда прагматика- экономикалык жагына тиешелүү.

Коомдун бир топ өкүлдөрү учурда жеке ишкердик менен алектенип, “өз алдынча саякатка” чыгып жатышат. Муну мындан отуз жыл мурда элестетүү кыйын болор эле, анда адамдар негизинен мамлекеттик ишканаларда иштеген. Бүгүнкү күндө адам өзү үчүн иштеген жана өз милдеттери үчүн жооп берген же башка иш берүүчү үчүн иштеген так аныкталган жагдайлар бар. Бул чөйрөдө адамдар да оппозициянын “эркиндик: эркиндик эмес” активдүү колдоно башташты. Мындай процесстерге көңүл бурууну парз деп эсептедик.

3.4. Англис жана түрк тилдеринде эркиндиктин мазмунун чагылдыруу үчүн грамматикалык контекст. Салыштырмалуу изилдөөлөрдү жүргүзүүдө тилдердин грамматикалык түзүлүшүнө кайрылуу принципалдуу мааниге ээ. Грамматика, биз билгендей, тил системасынын эң консервативдүү денгээли. Бул жагдай тилдин оригиналдуулугун жана өзгөчөлүгүн сактап калууга мүмкүндүк берет, демек, адекваттуу салыштыруу үчүн шарттарды түзөт. Өз ишибизде

эркиндик концептинин грамматикалык ишке ашырылышынын аз изилденген мүмкүнчүлүктөрүнө артыкчылык беребиз. Бул ар кандай ыкмаларды камтыйт. Бул концепттин вербалдык-предикативдик чагылдырылышы да, этникалык аң-сезимдин даамын берүүчү кеңири синтаксистик контекст.

Эркиндик түшүнүгүнө кайрылып, кээ бир авторлор концепттин сөз менен берилишине өзгөчө басым жасашат [50, 81-87-б.]. Бизге бул жерде өзгөчө типологиялык жактан чоң мүмкүнчүлүктөр катылгандай сезилет. Мунун себебин түшүндүрүп берели.

Сөз түпкүлүгүндө түшүнүктүн предикативдик ишке ашырылышы жөнүндө болуп жатат [94, б. 202-204]. "Предикативдик" деген эмнени билдирет?

Башкача айтканда, биз азыр окуялардын же кырдаалдардын деңгээлинде түшүнүктөрдү көрсөтүүгө кайрылып жатабыз. Биздин сүрөттөлүшүбүз вербоцентрдик мүнөзгө ээ, анткени предикат этиште эмбриондогудай бүтүндөй монопредикативдик сүйлөмдүн бүткүл структурасы жашырылган, б.а. Эркиндик концептин вербалдык түрдө чагылдыруу мына ушундан улам баалуу.

Предикаттык этиш семантикалык элементтердин конфигурацияланышы менен мүнөздөлөт. Аларга негизги предмет, объект жана ар кандай конкреттештирүүчүлөр кирет [131, б. 56-60]. Маселен, азыркы кыргыз тилиндеги "күрөшүү" этиши ким сыяктуу семантикалык элементтер менен коштолот? *Эмне үчүн? Ким менен / Кимге каршы? «кто? за что? с кем/против кого?»*. Бул эркиндикке жетүү этиштердин тобуна кирет [119]. Тилдерде эркиндик концептин сөз менен берүү этиштин бир нече тобунун жардамы менен ишке ашырылат. Келгиле, англис жана кыргыз тилдериндеги билдирүүлөрдү жана алардын моделдерин салыштырып көрөлү.

Young people are fighting for freedom.

young people be=pl fight=ing for freedom

молодые люди борются за свобода

Молодые люди борются за свободу.

Жаштар эркиндик үчүн күрөшөт.

Бул билдирүү төмөнкү моделди ишке ашырат :

англ. {Nnom – Vf – prep Nnom} – (who is fighting for what)

Эми кыргыз тилиндеги сөз айкашына кайрылалы :

Эр жүрөк Манас эркиндик үчүн күрөштү

эр жүрөк=Nom Манас эркиндик=Nom үчүн күрөш=тү

мужчина сердце Манас свобода ради борются=PP

'Отважный Манас боролся за свободу'

В приведенной фразе манифестирует соответствующая модель:

кырг. {Nnom – Npost – Vf} – ким эмне үчүн күрөшүп жатат

Концептти актуалдаштыруу жагдайлары тилдерде белгилүү бир семантикалык топтордун этиштери башындагы конструкциялар аркылуу туюнтулат. Башка изилдөөчүлөрдү карап чыгып [50; 117], биз мындай топторго бөлүштүрдүк:

1. эркиндикке ээ болуу этиштеринин тобу;
2. эркиндикти берүү этиштердин тобу;
3. эркиндигин жоготуу этиштеринин тобу;
4. эркиндигинен ажыратуу этиштердин тобу.

Грамматикалык контекст жеке сүйлөмдөр менен гана чектелбейт, моно- же полипредикативдик. Тил бир түшүнүктү билдирүүдө жана текст деңгээлинде өзүнүн оригиналдуулугун көрсөтө алат. Синтаксистик контексттин мисалы катары америкалык популярдуу "Рух" тасмасындагы психикалык диалог-ой пикир алмашуу боло алат. Тасманын туу чокусу - чоң жардан кууп өтүү. Рухий секирик – бул мүмкүн эмес нерсени кантип мүмкүн кылуу. Милдеттүү позициялар көрсөтүү атоочтору менен толтурулган синтаксистик модель англис тилиндеги “Эркиндик” түшүнүгүн көрсөтүүчү каражат болуп саналат жана бул тилди, атап айтканда, түрк тилдеринен айырмалап турат, аны менен салыштырууга болот. Бул өкүл кайталоо ыкмасын колдонууда көркөм чечим аспектинде колдонулат, мында “тануу – тастыктоо” оппозициясы ойнолот:

-Just not there!

Ал жерге эмес!

- Only there!

Ал жерге гана!

Иликтенип жаткан түшүнүктүн “сырткы көрүнүшү” түрк тилдүү авторлордун чыгармаларында да, мисалы, Ч.Айтматовдун чыгармаларында, атап айтканда, “Ак кеме” повестинде кездешет. Жазуучу бүдөмүк пайда болуп, анан артка чегинүүчү эркиндик символунун образын тартат, ошентсе да кыялдардын, үмүттүн келечегин ачат. Ак кеменин окуясы жөнөкөй кыска фразалар аркылуу курулган. Бул майдаланган сөз айкаштары эрип бараткан жомоктун убактысын санап жаткандай. Бул учурда сүйлөмдөрдүн параллелдүүлүгү фраза аралык байланыштын каражаты катары кызмат кылат. Түрк тилдеринде параллелдүүлүк адатта фраза аралык байланыштын корреляциялык-прономиналдык каражаттарынын жардамы менен жылмаланып, алар жанаша сүйлөм-сөз айкаштарын синтаксистик байланышы күчтүү бирдиктерге тартат [2, б. 121].

3.5. Кыргыз жана англис тилдеринде концептин предикативдик ишке ашырылышы. Бул бөлүмдө биз синтаксистик концептилер сыяктуу ар түрдүү менталдык бирдиктерге кайрылдык. С.Е. Кузьмина когнитивдик лингвистиканын идеяларын эске алуу менен синтаксистик концептерге кайрылып, азыркы когнитивдик лингвистика символикалык мүнөзгө ээ болгон көп баскычтуу лингвистикалык каражаттарды колдонуу менен түшүнүктөрдү туюндуруу

мүмкүнчүлүгүн тааныйт деп жазат. Акыркы жылдардагы эмгектерде тил синтаксиси аркылуу туюнтулган концептери изилденген; «лексикалык концепт», «лексика-фразеологиялык концепт» терминологиялык айкалыштары менен катар «синтаксистик концепт» түшүнүгү киргизилет (74, 87-б.). Биз, көпчүлүк заманбап авторлорду ээрчип, синтаксистик концептерди төмөнкүдөй аныктамасын кабыл алабыз: синтаксистик концепт - бул сүйлөмдүн структуралык схемасы аркылуу туюнтулган жана кырдаалдын тиби (маанилердин структураланган жыйындысы) түрүндө берилген маалымат (74, 90-б.).

Концепттердин предикативдик ыкмасы биринчи кезекте лингвомаданий концепцияда көрсөтүлгөн тема боюнча сүйлөмдөрдүн структуралык схемаларын түзгөн предикаттардын топторун аныктоону камтыйт. Мисалы, «Эркиндик» түшүнүгү вербалдык предикаттардын төрт тобу менен түзүлгөн сүйлөмдөрдү камтыган билдирүүлөрдүн темасын белгилейт (119; 51). Синтаксистик түшүнүктөр акыркы жылдары гана илимий изилдөөнүн объектисине айланды. Синтаксистик түшүнүктүн учурдагы интерпретацияларында синтаксистик түшүнүктү билдирген сүйлөмдүн татаал түзүлүш – белгилүү бир байланыш аркылуу байланышкан маанилердин (түшүнүктөрдүн) айкалышы экендигин чагылдырат (74, 88-б.).

Түрк тилдеринин ичинен азыркы кыргыз тилин тандап, ага англис тилин салыштырып көрдүк. Изилдөөбүздүн эмпирикалык талаасын эркиндиктин бар-жоктугу темасындагы билдирүүлөрдү моделдөөчү вербалдык предикаттардын төрт тобун тартуу менен чектеп койдук. Биз синтаксистик түшүнүктөрдүн негизги жыйындысын жана типологиялык башкы структуралык моделдерди ачтык.

3.6. Эркиндик концепти жана ономастика маселелери. Адамды өз ысымынын барымтасы деп эсептесе болот. Демек, биз, биринчиден, антропонимдердин жалпы инсандык эркиндик идеясына тийгизген таасири жөнүндө айтсак, экинчиден, белгилүү бир тил маданиятында антропонимдерди тандоого карата эркиндик түшүнүгү кандай орунду ээлей турганын изилдей алабыз.

Салыштыруунун англо-америкалык учагына кайрылалы. Биз бул жерде көбүрөөк аялдык жагын көрөбүз. Башка авторлор да ушундай жыйынтыкка келишет [117]. Эркиндик статуясы аялдын фигурасынын репродукциясы деп бекеринен айтылбаса керек. Салыштыруу үчүн айта кетсек, кыргыз менталитетиндеги эркиндиктин персонализациясы адамдын, Манас баатырдын элеси менен байланышкан, анын эстелиги борбор калаанын борбордук аянтына орнотулган, бирок өткөн жылдардагы окуялар көрсөткөндө , буга чейин кыргыздын Эркиндик символу жана анын натыйжасында эстеликтин аялдын образына жаккан түшүнүгү менен башка жерге көчүрүлүшү тууралуу идеялар жана образдар болгон. Түрктөр балдарына ат коюуда эркиндик семантикасын

камтыган лексемаларды көп колдонушат, мисалы Эркин.

Мында мындай грамматикалык форманттар -жан, -бек, -кан, -бай, -тай ж.б. Азыраак, бирок ошондой эле “эркиндик” концепти менен байланыштуу татарлардын *Ирек*, кыргыздын *Эрик* антропонимдери. Салыштырыңыз: татарча *ирекле тәржимә* “эркин котормо”; кыргызча *Уруйат*, уйгурча *Хуррият* антропонимдерин. Эркиндик концептинин лексикалык вербализаторлорун антропонимдер же ономастика тармагындагы башка бирдиктер катары колдонуу мүмкүндүгү тууралуу суроо менен биз эне тилинде сүйлөгөндөргө кайрылдык:

Can the words freedom, liberty or their derivatives (associated with them) serve as:

Эркиндик, боштондук же алардын туундулары (алар менен байланышкан) сөздөр катары кызмат кыла алабы:

a) the names of people (yes,no) - No.

а) адамдардын аттары (ооба, жок) - Жок.

b) the names of cities, rivers, mountains, etc. – Yes.

б) шаарлардын, дарыялардын, тоолордун жана башкалардын аттары – Ооба.

Ошол эле учурда түрк тилдүү сурамжылоого катышкан респонденттердин 35% антропонимдерде эркиндик лексикасын колдонуу мүмкүнчүлүгүн айтышкан.

Салыштырылган тил маданияттарындагы эркиндик концептин билдирген лексемалар ономастикалык мейкиндикте өзүн башкача алып жүрөт.

Түрк тилдеринде алардын антропоним катары үзгүлтүксүз колдонулушун көрөбүз, ал эми англис тилинде эки энчилүү аттардан сырткары сейрек байкалат. Биздин оюбузча, бул түрк тилдүү маданиятында адамдар эркиндикке өзүнө гана эмес, ага байланыштуу жана көз каранды болгон тагдырлуу көрүнүш катары мамиле кылгандыгынын далили. Эркиндик тагдырдын элементи катары концепцияланган. Ал жалпысынан адамдын өмүр жолу менен байланышкан. Англис тил маданиятынын өкүлдөрү эркиндикти жеке практикалык аракеттердин натыйжасы катары көрүшөт. Алар эркиндикти адам укуктарынын чөйрөсүнө көбүрөөк чектешет жана эреже катары, аны адамдын тагдырына жана анын жашоо жолуна байланышкан маселелердин чөйрөсүнө киргизишпейт.

Корутунду

Азыркы дүйнөдө тилдер жана маданияттар бири-биринен обочолонуп, өз ара аракеттенүү мамилелеринде болгондой эле, түшүнүктөр да бир лингвистикалык маданияттан экинчисине өтүүнүн алкагында бири-бирине таасир этиши мүмкүн.

Ишибиздин предмети негизинен «Эркиндик» концептинин баалуулук компоненти жана бул аз изилденген аспектке басым жасоо процесстери. Бул

биздин “финансылык эркиндик”, “финансылык термостат”, “финансылык көз карансыздык” сыяктуу түшүнүктөргө кайрылуубузду түшүндүрөт. Алар тил аркылуу жаңы идеяларды, түшүнүктөрдү, образдарды белгилүү тил маданиятынын контекстинде өз каражаты аркылуу билдирет.

Freedom/Эркиндик концептинин каймана компоненти кеңири аймакты билдирет. Белгилүү болгондой, түшүнүктөр кадимки жана жеке элементтерди камтыйт [9, б. 112]. Белгисиздикти жоюу жана ошол эле учурда концептин образдык талаасын толук камтуу үчүн биз типтүү иллюстративдик база түшүнүгүн киргизебиз. Бул тил маданиятындагы бир типтүү жаркын инсандын мисалында чыгарманын көркөм образдарга карата жоболорун жана корутундуларын иллюстрациялоого мүмкүндүк берет.

Биз өз ишибизде эркиндик түшүнүгүнүн грамматикалык ишке ашырылышынын аз изилденген мүмкүнчүлүктөрүнө артыкчылык беребиз. Бул ар кандай ыкмаларды камтыйт. Бул концептин вербалдык-предикативдик чагылдырылышы, этникалык аң-сезимдин даамын берүүчү кеңири синтаксистик контекст.

Адамдын атына кайрылсак, биринчиден, антропонимдердин жалпы инсандык эркиндик идеясына тийгизген таасири жөнүндө айтууга, экинчиден, антропонимдерди тандоодо эркиндик түшүнүгү кандай орунду ээлей турганын изилдөөгө болот. Ушул себептен улам, бизди антропонимдердин эркиндик түшүнүгү сыяктуу негизги түшүнүктүн болушу менен мүмкүн болгон байланышы кызыктырды.

Түрк тилдеринде эркиндик түшүнүгү ономастика чөйрөсүнө активдүү которулууда. Англо-америкалык лингвистикалык маданиятта эркиндик түшүнүгүнүн лексикалык аталышынын антропонимикалык чөйрөгө активдүү өтүшүн байкабайбыз. Бул Батышта калыптанып калган диний жана маданий салттардын таасири, англо-америкалык тил маданиятынын алып жүрүүчүлөрүнүн прагматикалык жашоо образы жана адам укуктарына болгон проекция катары каралат. Түрк тилдик маданиятында, өзгөчө көчмөнчүлүк салттарын негизинен сактап келген элдерде түшүнүк менен аны чагылдыруу ыкмаларынын байланышы эзотерикалык мүнөзгө көбүрөөк ээ.

Диссертациянын негизги мазмуну жана жоболору автордун төмөнкү басылмаларында чагылдырылган:

1. **Ногоева, Ч.А.** Духовность как индикатор интенций свободы в художественном самосознании [Текст] / Ч.А. Ногоева // Гуманитарное знание и духовная безопасность.-Грозный: ЧГПУ, 2016. С. 314-320.

2. **Ногоева, Ч.А.** Концепт свободы и образ поэта-героя: корреляция экранной и литературной версии по роману А. Талипа «Qaynam orkishi» [Текст] / Ч.А. Ногоева // Литература на экране: взгляд психологов, писателей и кинематографистов.-М., 2016. С. 106-109.

3. **Ногоева, Ч.А.** Литературный псевдоним как вид антропонима и синтез концепта «Свобода» [Текст] / Ч.А. Ногоева, С.Н. Абдуллаев // Ономастика Поволжья. Материалы XVI Международной научной конференции : в 2 томах. Под редакцией С.В. Рябушкиной. 2017. С. 270-272.

4. **Ногоева, Ч.А.** Иссык-Кульская манифестация модели межкультурной коммуникации как интенция духовной свободы [Текст] / Ч.А. Ногоева // Актуальные вопросы гуманитарного знания в современном обществе. Материалы Международной научно-практической конференции - 2017. С. 23.

5. **Ногоева, Ч.А.** Это сладкое слово «Свобода» [Текст] / Ч.А. Ногоева, С.Н. Абдуллаев // Современные евразийские исследования. 2017, № 4. С. 99-103.

6. **Ногоева, Ч.А.** Литературный псевдоним как вид антропонима и синтез концепта «свобода» [Текст] / Ч.А. Ногоева, С.Н. Абдуллаев // Ономастика Поволжья. Материалы XVI Международной научной конференции. Том 2. - Ульяновск: Ульяновский государственный педагогический университет имени И.Н. Ульянова, 2017. С.123-128.

7. **Ногоева, Ч.А.** «А что на свете выше, чем она»: свобода как судьбоносная категория в литературе и на экране (на примере творчества Ч. Айтматова) [Текст] / Ч.А. Ногоева // Литература на экране.-М., 2018.-С. 50-53.

8. **Ногоева, Ч.А.** Язык на перекрестке культур [Текст] / Ч.А. Ногоева // Лингвокультурологический аспект изучения и преподавания русского языка в условиях отсутствия языковой среды. сборник статей и тезисов Международной научно-практической конференции. Российский университет дружбы народов. 2018. С. 71-74.

9. **Ногоева, Ч.А.** Языковая картина мира [Текст] / С.Дюшеева // //Вестник ИГУ . 2021, №50-2.- С. 200-202.

10. **Ногоева, Ч.А.** Особенности вербализации концепта «Свобода» в разных языках [Текст] / Ч.А. Ногоева, С.Н. Абдуллаев // Известия ОшГУ, 2021, № 2, Часть 1.- С. 154-159.

11. **Ногоева, Ч.А.** Дефиниции концепта в современной лингвистике [Текст] / Ч.А. Ногоева, //Вестник ИГУ. 2021, №45.- С. 304-306.

12. **Ногоева, Ч.А.** Предикативное воплощение концепта «свобода» в английском, русском и турецких языках [Текст] / Ч.А. Ногоева // Актуальные вопросы преподавания иностранного языка в высшей школе. Вып. 6. Чебоксары, 2022. С. 202-208;

13. **Ногоева, Ч.А.** Мультилингвальные пресуппозиции бытования языка [Текст] / Ч.А. Ногоева // Иностранные языки в современном мире. сборник материалов XV Международной научно-практической конференции. Казань, 2022. С. 86-90.

14. **Ногоева, Ч.А.** Выражение синтаксических концептов в языках разного строя [Текст] / Ч.А. Ногоева, Г.С. Абдуллаева, Б. Алыбекова // Бюллетень науки и практики. 2024. Т. 10. No1. С. 485-493. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/98/65>

Ногоева Чинаркуль Айтакуновнанын «ЭРКИНДИК» КОНЦЕПТИ ЖАНА АНЫН АНГЛИС, ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ ТУЮНДУРУЛУШУ » аттуу темада 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык эмгегинин

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: концепт, концептуалдаштыруу, эркиндик, маданияттар аралык трансфер, модель, образ, предикат, грамматикалык, антропоним, гендер.

Изилдөөнүн объектиси - “Эркиндик” концепти кырдаалдык-окуялык көз караштан каралуучу менталдык бирдиги.

Изилдөөнүн предмети болуп “Эркиндик” концептин билдирүүнүн маданияттар аралык, грамматикалык, ономастикалык жана контексттик жолдору саналат. Ал азыркы шарттарында концептердин чөйрөлөрүнүн өз ара аракеттенүү процесстери менен байланышкан, түшүнүктөрдүн бир лингвомаданияттан экинчи лингвомаданиятка өтүшүн билдирет.

Изилдөөнүн максаты катары англис жана түрк тилдеринде “Эркиндик” концептин чагылдыруунун изилдөөгө толук алына элек жолдорун аныктоо.

Изилдөөнүн методдору. Иште салыштырма-сүрөттөө ыкмасы, эмпирикалык методдор (факт-материалдарды чогултуу, каттоо, системалаштыруу жана чечмелөө; бир тилден экинчи тилге которуу, түшүндүрүү, лингвистикалык жана ассоциативдик эксперимент) колдонулган; ошондой эле моделдештирүү жана сурамжылоо ыкмалары. “Эркиндик” концептин көркөм сөз чеберлеринин контексттик мисалында, стандарттык иллюстративдик базанын алкагында талдоого алынды жана бул көркөм ой жүгүртүү ыкмалар аркылуу жүзөөгө ашырылды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы:

1. «Freedom / Эркиндик» концептин туюнтуунун грамматикалык жолдору аныкталды;

2. «Freedom / Эркиндик» концептинин гендердик жана ономастикалык аспектиери салыштырмалуу түрдө талдоого алынды;

3. «Freedom / Эркиндик» концептиси дүйнөнүн лингвистикалык жана көркөм сүрөттөрүнүн кенири контекстинде изилденип, типтүү иллюстративдик база түшүнүгү киргизилди;

4. Заманбап реалдуулукту эске алуу менен, «Freedom / Эркиндик» концептинин мазмунун экономикалык компонентин маданияттар аралык өткөрүп берүү багыттары белгиленди;

5. Эркиндик концептин предикативдик негизинде ишке ашырууда сүйлөмдөрдүн синтаксистик моделдери кырдаалдык-окуялык мамиле аркылуу изилдөөгө иштелип чыкты.

Иштин натыйжаларынын колдонулуш чөйрөсү: иштин корутундулары жана натыйжалары маданияттар аралык байланыштын жана тилдердин лингвомаданий өз ара аракеттенүүсүнүн негиздерин окутуу практикасында, моделдик синтаксис боюнча курстарда жана ономастика бөлүмүндө колдонулат.

РЕЗЮМЕ

кандидатской диссертации Ногоевой Чинаркуль Айтакуновны на тему «Концепт «свобода» и выражение в английском и тюркских языках» по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание на соискание ученой степени кандидата филологических наук

Ключевые слова: концепт, концептуализация, свобода, межкультурный трансфер, модель, образ, предикат, грамматический, антропоним, гендерный.

Объект исследования – концепт «Свобода» как ментальная единица, рассматриваемая в ситуативно-событийном ракурсе.

Предмет исследования – межкультурные, грамматические, ономастические и контекстуальные способы выражения концепта «Свобода». Он связан с процессами взаимодействия концептосфер в условиях современного объединяющегося мира, лингвокультурного трансфера, подразумевающего перенос концептов из одной лингвокультуры в другую.

Целью работы является выявление малоизученных способов репрезентации концепта «Свобода» в английском и тюркских языках.

Методы исследования. В работе использовался сопоставительно-описательный метод, эмпирические методы (сбор, регистрация, систематизация и интерпретация фактического материала; перевод с одного языка на другой, объяснение, лингвистический и ассоциативный эксперимент); а также приемы моделирования и анкетирования. В ходе исследования применялся метод художественной рефлексии в рамках типовой иллюстративной базы на примере мастеров художественного слова с ключевой творческой темой свободы.

Научная новизна полученных результатов исследования:

1. выявлены грамматические способы выражения концепта «Freedom/Эркиндик»;
2. в сопоставительном плане проанализированы гендерный и ономастический аспекты бытования концепта «Freedom/ Эркиндик »;
3. концепт «Freedom/ Эркиндик» изучен в широком контексте языковой и художественной картин мира, вводится понятие типовой иллюстративной базы;
4. при учете современных реалий установлены направления межкультурного трансфера экономического компонента содержания концепта ;
5. разработан ситуативно-событийный подход к изучению проблематики предикативного воплощения концепта свободы посредством синтаксических моделей предложений.

Область применения исследования: выводы и результаты работы могут применяться в практике преподавания основ межкультурной коммуникации, лингвокультурного взаимодействия языков, в курсах модельного синтаксиса и раздела ономастики.

RESUME

of the dissertation by Chinarkul Aitakunovna Nogueva on the topic “The concept of “Freedom” and its expression in English and Turkic languages” in the specialty 10.02.20 - comparative historical, typological and comparative linguistics for the degree of candidate of philological sciences

Key words: concept, conceptualization, freedom, intercultural transfer, model, image, predicate, grammatical, context, anthroponym, gender.

The object of research is the concept of “Freedom” as a mental unit viewed from a situational-event perspective.

The subject of the research is intercultural, grammatical, onomastic and contextual expression of the concept of “Freedom”. It is associated with the processes of interaction of concept spheres in the conditions of the modern unifying world, linguocultural transfer, implying the transfer of concepts from one linguoculture to another.

The purpose of the research is to identify less studied ways of representing the concept of “Freedom” in English and Turkic languages.

Research methods. The research work used a comparative-descriptive method, empirical methods (collection, registration, systematization and interpretation of factual material; translation from one language to another, explanation, linguistic and associative experiment); as well as modeling and questioning techniques. During the study, the method of artistic reflection was used within the framework of a standard illustrative base using the example of masters of artistic expression with the key creative theme of freedom.

Scientific novelty of the research results obtained:

1. grammatical ways of expressing the concept “Freedom / Erkindik” are considered for the first time;

2. the gender and onomastic aspects of the concept of “Freedom / Erkindik” are analyzed in a comparative manner;

3. the concept of “Freedom / Erkindik ” is described in the broad context of linguistic and artistic pictures of the world and the concept of a typical illustrative base is introduced;

4. taking into account modern realities, the directions of intercultural transfer of the economic component of the content of the concept “Freedom / Erkindik ” are characterized;

5. a situational-event approach to studying the problems of predicative embodiment of the concept of freedom through syntactic models of sentences has been newly developed.

Scope of the study: the conclusions and results of the work can be used in the practice of teaching the fundamentals of intercultural communication, linguocultural interaction of languages, in the practice of university teaching in courses on model syntax and the onomastics section.

